

A mitikus világgép

(vázlat)

Személtetés

- *Ördögtérge*. Lakatos Róbert filmje. 2004. (FV. 44.)
- Lükő Gábor emlékezése a jugáni feketeböjtre. Részlet az „...és rólam feledkezzetek el!” *Találkozás a 90 éves Lükő Gáborral* (2001) című dokumentumfilmből. (FV. 18.)
- *Benedek doktor csodakútja*. Peti Lehel és Zágonyi Bálint filmje. 2007. (FV. 43.)

Javasolt könyvészet (általános munkák)

- Boglár Lajos: *A tükör két oldala*. Bevezetés a kulturális antropológiába. Budapest, Nyitott Könyvműhely Kiadó, Budapest, 2005.
- Bowie, Fiona: Myth. In: *The Anthropology of Religion. An Introduction*. Blackwell Publishing, 2007. 267–304.
- Cocchiara, Giuseppe.: *Az európai folklór története*. Bp., 1962.
- Cocchiara, Giuseppe.: *Az örök vadember*. Bp., 1965.
- Donini, Ambrogio: *Korok, vallások, istenek*. A kezdetleges vallási kultuszoktól a kereszténység eredetéig. Budapest, 1961.
- Eliade, Mircea: *Vallási hiedelmek és eszmék története*. I–III. Bp., 1993.
- Eliade, Mircea: *A szent és a profán*. Bp., 1987.
- Frazer, J. G.: *Az Aranyág*. Bp., 1965/1993.
- Gombrich, E. H.: *A művészet története*. Bp., Gondolat Kiadó, 1983.
- Gurevics, A. J.: *A középkori ember világgépe*. Bp., 1979.
- Ivanov, Vjacseszlav V.: A kettős szimbolikus osztályozásról. In: *Nyelv, mítosz, kultúra*. Bp., 48–66.
- Kirk, G. S.: *A mítosz*. Bp., 1993.
- Marót Károly: Vallás és mágia. *Ethnographia* XLIV. 1933. 31–44.
- Meletyinszkij, Jeleazar: *A mítosz poétikája*. Bp., 1985.
- Rivière, Claude: *Socio-antropologia religiilor*. Iași, Polirom, 2000. 28–46.
- Róheim Géza: A kazár nagyfejedelem és a turulmonda. *Ethnographia* 1917. 58–99.
- Székely János: *A mítosz értelme*. Bukarest, 1985.
- Tokarev, Sz. A. (szerk.): *Mitológiai Enciklopédia*. I–II. Bp., 1988.
- Voigt Vilmos: *A vallási élmény története*. Bp., 2004. 31–45.
- Waal Malefijt, Annemarie de: *Religion and Culture. An Introduction to Anthropology of Religion*. Waveland Press, 1989., 172–195.

A mitikus világgép

- A világról alkotott összes ismeretek alkotják a **világgépet**.
- A fejlett mitológiákban a mítoszokból egy szemléletes és strukturált **világmodell** rajzolódik ki. Ez azonban csak elméleti rekonstrukció, nem empirikus szintű fogalom. Je. Meletyinszkij *A mítosz poétikájában* „implicit mitológiának” nevezi, ugyanis a világmodellre csak a mítoszokból, a rítusokból, a nyelvi szemantika elemzéséből lehet következtetni.
- Ugyancsak rendszerszerű világmodell rekonstruálására törekednek a vallások és a tudomány is. A mitikus gondolkodás kronológiailag megelőzi a vallásos és a tudományos világgértelmezést.

A világmodellt alkotó kategóriák

A. J. Gurevics *A középkori ember világmépe* című munkájában (1979. 15–17.) a következő módon különíti el a világmodelleket alkotó kategóriákat:

A. *Kozmikus kategóriák*: tér, idő, okság, változás, sors, szám, érzéki és érzékfeletti viszonya, rész és egész, valóság és fikció (Isten)

B. *Társadalmi kategóriák*: egyén és közösség (individuum és szocium), munka, gazdagság, jog, tulajdon, szabadság, igazság, barátság, rokonság, család, nő stb.

A mitopoétikus kor

- Az első olyan korszakot, amelyre vonatkozóan egységes és stabil világmodellről beszélhetünk, kozmologikus vagy **mitopoétikus kornak** nevezik. Felső időhatára az a kor, amely közvetlenül megelőzte a civilizáció születését a Közel-Keleten, a Földközi-tenger partvidékén, Indiában és Kínában. Magyar vonatkozásban a kereszténység előtti kor. Ebben a korban a világot **a mitológia** magyarázta, feloldva annak ellentmondásait.

- A mitológiai rendszert mítoszok (történetek) és rítusok (szertartások) alkotják. Az emberi létezés problémás helyzeteit, feszültségeit (pl. betegségek, átmeneti állapotok, társadalmi és gazdasági problémák stb.) a helyesen elvégzett rítusok (pl. termékenységvarázslás, gyógyítás, védekezés-elhárítás, jóslás, átmeneti rítus stb.) hivatottak megoldani. A **mítoszok és rítusok** szétválaszthatatlanok, egyazon mitológiai rendszer részét alkotják, primátusukat nem lehet eldönteni. (Kirk 1993)

A rítusok

- A rítus előírt viselkedési mód. A rítusok összességét a vallási rendszerekben **kultusznak** (**liturgiának**), a népi kultúrában pedig **szokásoknak** nevezzük. (Maga a **rítus** szó is a vallásos terminológiából származik.)

- A **rítus** szónak van egy szűkebb és egy tágabb értelmezése: a. Szűkebb értelemben: a rítus vallásos-mágikus szokáscselekmény. b. Tágabban: rítus mindenféle társadalmilag meghatározott szokáscselekmény (pl. a katonaság, a jogi-politikai élet, a mindennapok rítusai).

- A közösség tagjainak egymáshoz való viszonyát meghatározza és kifejezi a **ritualizált viselkedés**. A rítusok egy társadalomban jelrendszert képeznek, csak a ugyanazon a kultúrán belül van egyértelmű jelentésük. (Például moldvai csángó falvakban a látogató csak akkor léphet be a kapun, ha behívják.)

- A vallásos-mágikus szokáscselekményként értelmezett rítus alapja az a hit, hogy **egy helyesen elvégzett rítusra, a kozmosz is hasonló szabályszerűséggel válaszol**. Eszerint a rítusok által – vallásos-mágikus úton – befolyásolni lehet a világmindenséget: a jelent, a jövőt, a transzcendens szférát stb.

- A rítusoknak **szabályozó (szocionormatív) szerepük van** egy-egy társadalom életében. Szembeötlő például a rítusok **jogszabályozó** szerepe, a hagyományos világban a joggyakorlat erősen ritualizált (pl. az öltözködésnek, a fogatnak, az építkezésnek jogkifejező szerepe van stb.), de a rítusok ilyen értelmezése a modern világban is megfigyelhető (az öltözet darabjai, az autó márkája, színe stb. státusszimbólumok lehetnek stb.).

Rítus és mítosz viszonya

- A rítusokhoz gyakran mítoszok (történetek) szoktak társulni, amelyek a rítus eljátszása során is elhangozhatnak (például a népszokásokhoz kapcsolódó ún. **rítusénekekben**), de ez nem kötelező. A kapcsolódó mítoszok rendszerint a rítust értelmezik. Másfelől: a rítus a mítosz eljátszása.

- Legszembeötlőbb mindez a kultikus mítoszokban, ezek ugyanis a kultikus (vallásos) cselekvéseket magyarázzák, vagyis a mítoszt a rítusba ágyazzák. Például a keresztény kultusz nem egyéb, mint a bibliai szent előidőre való folyamatos emlékezés, erre való utalás.

Például: minden szentmisében az utolsó vacsorára történik emlékezés; az egyházi év ünnepei a krisztusi megváltástörténet különböző eseményeire utalnak: minden karácsonykor megszületik a Megváltó, minden húsvétkor feltámad, minden pünkösdkor eljön a Szentlélek stb.

- A rítus vagy mítosz primátusának (elsőbbiségének), illetve egymáshoz való viszonyának kérdésében több tudományos álláspont alakult ki:

A. A **mitologikus irányzat** (kb. 1880-ig a romantikus korszakban) a mítosz primátusát vallja. (Johann Gottfried Herder, Jakob Grimm, Edward Burnett Tylor, Herbert Spencer stb.) E. B. Tylor, az animizmus szellemi atyja szerint a szellemekben, istenekben, démonokban hívő primitív ember engesztelő áldozatokat, szertartásokat végzett tiszteletükre.

B. A **ritualista iskola** (kb. 1880–1950 között egyeduralgó) szerint a rítus megelőzi a hozzá fűződő mítoszt: a primitív ceremóniát egyszerűen a múltba vetítik. A legkorlátoltabb változat szerint valamennyi mítosz a rítusból ered, és annak valamely motívumát vagy okát magyarázza.

Példák:

1. A ráolvasások mitológiai töredékeket tartalmazó verbális része a varázscselekményekből fejlődött ki – vallja Ny. Poznanszkij orosz folklorista. (Lásd: *Mitológiai Enciklopédia* I. 219.) Gondoljunk például az igézetet elhárító vagy a viharűzést szolgáló epikus ráolvasásokra.

2. Az ószövetségi Biblia sok elbeszélő epizódja úgy fogható fel, mint valamely ősi rituális cselekvés megalapozása. Például Ábrahám és Izsák története mitológiai alapot teremt ahhoz a rítushoz, hogy az elsőszülött gyermeket Istennek szentelik; a körülmetélés szertartását azzal indokolják, hogy Isten megparancsolta Ábrahámnak a körülmetélést, s a nép az Istennel kötött szövetség jelét látta benne. A kőtáblákra írt parancsolatokról szóló bibliai történet létező jogszokásokat legitimált.

A későbbi kereszténység során az ellenkező előjelű folyamatra is bőven lehet példát hozni. Az evangéliumi történetek a keresztény kultúrában gyakran váltak a rítusok, szokások alapjává. Például a népi kalendáriumi szokások, a középkori misztériumjátékok Krisztus születését, kereszthalálát, feltámadását, Jeruzsálembé való bevonulását stb. jelenítették meg. Ezek a vallási színjátékok azonban elveszítették régi rítus jellegüket, részint liturgiává, részint népmulatsággá alakulva át.

A ritualisták (J. G. Frazer, Arnold van Gennep, Bronisław Malinowski, E. E. Evans Pritchard, Clifford Geertz stb.) csak gyakorlati funkciót tulajdonítanak a mítosznak. Például B. Malinowski és az általa megalapozott funkcionális iskola szerint a mítosz nem elméleti kategória, hanem tisztára gyakorlati funkciót tölt be: „a gondolkodást kodifikálja, az erkölcsöket szilárdítja”. A mítosz maga a valóság.

Mircea Eliade felfogása ugyancsak a ritualistákéval van összhangban: a mítosz és a rítus elvi egységet alkot, mindkettő olyan történelem előtti eseményeket reprodukál és ismét, amelyekre való emlékezés szükséges a kozmikus rend fenntartásához. – A kultikus mítoszok terén ezt a felfogást bőséges tényanyag támasztja alá: pl. a totemmítoszokat a totemszertartások alatt/után Ausztráliában recitálják; nőknek és avatatlanoknak éppúgy titok a mítosz szövege, mint maga a rítus; az avatási szertartások alkalmával közlik először az avatandókkal a szent mítoszok tartalmát. Ugyanígy bonyolult totemmítoszaik vannak a pápuáknak.

A vallásos szertartásokkal összenőtt mitológia két körre bontható: **ezoterikus** (szent, csak a beavatottak számára hozzáférhető) és **exoterikus** (kifejezetten avatatlanoknak szóló, a szent

szertartásoktól való távoltartásukat szolgáló szent történetek). A szétválás már a primitív népeknél megfigyelhető (pl. az ausztráliai totemmítoszok), később még hangsúlyozottabb (India papi kasztjai, kereszténység, a Cantata profana beavatási szertartása stb.)

C. A **strukturalista** álláspont fő képviselője, Claude Lévi-Strauss a mítoszt mint tiszta logikai struktúrát, mint önálló kulturális jelenséget tekinti, amely csak saját törvényszerűségeinek engedelmeskedik.

D. Hasonló **G. S. Kirk** újabb álláspontja is (lásd: Kirk 1993), aki szerint a ritualisták feltevése nem igazolható: vannak kultúrák, ahol gazdag mítoszanyaghoz csak kevés rítus járul (például az Odüsszeia egyes terjedelmes történetei csak a szórakoztatást szolgálják, nincs rituális jelentőségük), máshol gazdag szabályozó rítusrendszer van érvényben, de a mítoszok száma alacsony. Van olyan eset is, amikor mindkét rendszer gazdag ugyan, de nem kapcsolhatók össze (például ilyen a sumér mitológia). Eszerint helyesebb a narratív elemeket rituális kapcsolataiktól függetlenül értékelni, hacsak nem bizonyíthatóan szoros és jelentős kapcsolatokról van szó.

G. S. Kirk a fenti álláspont alapján határozza meg a **mítoszok funkcióit** is:

- a. elbeszélő, szórakoztató mítoszok;
- b. gyakorlatias, szabályokat ismétlő mítoszok;
- c. spekulatív, magyarázatokkal szolgáló mítoszok;
- d. a túlvilágjárás, eszkatológia mítoszai.

A mitikus gondolkodás általános jellemzői

1. A varázserő és megjelenési formái

A fétisek és a fetisizmus

- Etimológia: portugál: *feitiço* (mint melléknév: 'művi', 'csinált'; mint főnév: 'csinálmány', 'varázstárgy' → magyar: *fétis*)

* **Charles De Brosses**: *De culte des Dieux-Fétiches* (1760) – A francia felvilágosodás tudósának könyve az utazók által leírt tárgyak kultuszáról. A fétisek birtoklónak természetfeletti hatalmuk van. Ember is lehet fétis, de a fétis inkább talizmán, amulett.

* **Auguste Comte** (1798–1857): *Cours de philosophie positive* (1830) – Az emberiség történelmét foglalja össze három szakaszban. Az első szakaszt „teológiai állapot”-nak nevezi, ez a fetisizmus időszaka. A második szakasz az ún. „metafizikai” szakasz (a vallásosság kora), a harmadik a „tudományos” szakasz, amelyben az ember feladja a végső okok vizsgálatát, és ahhoz ragaszkodik, ami tudományos, biztos, hasznos, azaz „pozitív”. Az aranykor Comte szerint a jövőben van, nem a múltban (prófétai jóslatai) – A fetisizmus Comte-nál maga a természetnek szentelt kultusz. A művészetet, a költészetet származtatja belőle.

Az animizmus

- A fogalom megalapozója, első használója: **Edward Burnett Tylor** (1832–1917): *Primitive Culture* (1871)

- A könyv tárgya: a civilizáció története. Evolucionista: pl. alacsonyabb fejlettségi fokú civilizációkról beszél. A „vademberi fok” szerinte valóban létezett, az emberiség primitív életkörülményeinek megfelelő társadalmi fok volt. → A vallásos teológiával szembe kell helyezni a vallásetnológiát, így pl. az animizmusnak (a szellemlényekben való hitnek) semmi köze nincs a természetfeletti kinyilatkoztatásához. Az animizmus az emberi értelemből származik, természeti vallás.

- Az **animizmus** legáltalánosabb definíciója: hit a szellemi lényekben. Edward B. Tylor szerint (*Primitive Culture*, 1871.) a lélek szellem, mely a halál után szabadabbá válik. Az emberiség első kultusza az ősök lelkét illette. A „vadak” étellel töltik meg a természet elemeit (pl. a felhő, eső,

szél, folyó tudatosan cselekszik.) A totemizmusba is bekerülhetnek animisztikus képzetek. Az animizmus szinonimája a *spiritualizmus* (tágabb értelemben).

- Edward Burnett Tylor evolucionista nézetei szerint az animizmus a fejlődés alacsonyabb fokán álló természeti népeket, a „vadakat” jellemzi. Az animizmus lényege a következőkben foglalható össze:

- Az embernek két része van: 1. a test, élet; 2. a szellem. A kettő elválasztható, de a szellem nélkül a test is erőtlen (pl. az alvás, a halál állapota). Az álmokban, látomásokban a második én nyilatkozik meg.

- A test és lélek különválása a halálban válik véglegessé. A temetkezési rítusok célja a különválási folyamat gyorsítása: a lelkek távoznak, kialakul a lelkek népsége az emberek körül. A lélek tovább él. A továbbélő lelkeknek igényeik vannak, pl. behatolhatnak más testekbe, életerőt vihetnek át, megszállottságot okozhatnak stb.

- A lelkek, szellemek a természetben is jelen vannak: a primitív ember imádni kezdi a természeti jelenségeket, „istenei” lesznek a folyóknak, fáknak, erdőknek, égitesteknek stb.

- Kezdetben politeizmus van, később monoteizmus, mert mindezeket az erőket egy istennek tulajdonítjuk. Tehát a fejlődés útja: animizmus → sokistenhit → egyistenhit.

- E. B. Tylortól származik a *kulturális csökevény* (*survival*) fogalma is: a régi kultúrákból értelmüket veszített csökevények maradnak fenn.

A mana

- A *mana* anonim és diffúz természetfölötti eredetű erő, amely a természetben működik. Rokoniható a 'befolyás', 'erő', 'tekintély', 'szerencse', 'hatalom' stb. fogalmakkal. Például egy vezető vagy mesterséget űző ember ereje, autoritása az általa birtokolt manától függ. (Rivière, 35.)

- Lehet jótékony, segítő vagy ártó hatású. Az ember arra törekszik, hogy a maga oldalára állítson egy ilyen spirituális erőt. Ellenben veszélyes lehet arra nézve, aki nincs felkészülve arra, hogy kapcsolatba lépjen vele (pl. a szent vezető megérintése veszélyes).

- A mana a „szent” kezdeti, primitív megnyilvánulásaként fogható fel.

- A varázserőnek ezt a megnyilvánulását elsőként 1878-ban R. H. Codrington lelkész fedezi fel a Fidzsi-szigeteken (Melanézia), majd később a fogalom Marcel Mauss, Émile Durkheim, Claude Lévi-Strauss stb. mítoszfelfogásában jut fontos szerephez.

A mágia

* *James George Frazer* (1854–1941): *Golden Bough* (1. kiad. két kötetben 1890–91-ben; 3. kiad. Átdolgozva, kibővítve 1911–15 között 12 kötetben) Magyarul válogatás: *Az Aranyág* (1965/1995) – Szobotudós („anthropologie de chambre”, „karosszék-etnológus”). A terepről mondja: „Isten őrizzen meg tőle!” Nem szereti a vadembereket, de védi őket.

- A gondolkodás mágikus jellegű: *a világot a személytelen, közvetlen varázserő révén, ráhatással lehet befolyásolni*. Alapja az a felismerés, miszerint *a dolgok közötti hasonlóság, ill. kapcsolat egyetemes érvényű*.

- A mágikus gondolkodásnak két fő *elve* van: 1. a hasonlóság vagy utánzás elve; 2. az érintkezés (tapadás) elve. Ennek megfelelően a mágiának két típusa van:

1. *homeopátiás (utánzó vagy analógiás) mágia* – Ennek alapelve: a hasonló hasonlót hoz létre. Valamely eredmény eléréséhez elég az eredeti cselekvés utánzása. (pl. vadászmágia, az árpa learatása, a vízvetés hivatkozással a bibliai előidőre, a visszafelé számláló ráolvasások)

2. *átviteli (érintkezésen alapuló) mágia* – Lényege, hogy a tárgyon, személyen előidézett hatás ugyanezt a hatást váltja ki egy másik tárgyon, személyen is, amivel az előző tárgy vagy

személy kapcsolatban áll vagy valaha kapcsolatban állt. (pl. a tehéntej elvitele a tehen nyomainak összeszedése révén, a boszorkány megverése stb.). Pl. A képmás maga a személy (pl. fénykép).

Példák az érintkezésen alapuló mágiára:

- Mágikus gondolkodás a szólásokban (Kertész 1922. 103–104.): „Kőhöz legyen mérve!” vagy „Közmét/közment legyen mondva!” „Ide mért ne legyen!” = Jelentése: ’kő[hő]z mé[r]t’, azaz a kövön, a bálványon következzen be a baj, amiről beszélnek, ne azon a személyen, akinek testén a bajt megmutatják.

- Bűnbakállítás: Az állatáldozatok esetében a kijelölt állatra ruházzák át saját vétkeiket, ezért nevezik el bűnbaknak. A bűnbak feláldozásával pedig az istenség színe előtt – úgy vélték – lemosták magukról a vétkeiket. (Dümmerth 1986.124.)

- Agyafűrt: fűrt agyú, fejefűrt, fűrt fejű, eszefűrt: első jelentése: ’bolond’ (ma csak a székely nyelvjárásokban), később a ravasz emberre is alkalmazták. Eredetileg koponyalékelést jelentett gyógyító céllal.

- Egy régi hiedelem szerint a Föld gyermekei vagyunk. Ezért a nehezen haldoklót leteszik az ágyról a mestergerenda alá tett gyékényponyvára, a megkeresztelt gyermeket pedig otthon leteszik a földre, majd az apa (az égi szférát, a magasságot ugyanis ő képviseli) magasra emeli, hogy nagyra nőjön (Hódmezővásárhely, Illyés E. 1931. 106.)

- Mindkét forma a dolgok egyetemes összefüggésébe vetett hiten alapul, ezért *szimpatikus (rokonszerinti) mágiának* is nevezhető.

- A mágia J. G. Frazer szerint az emberi gondolat első formája (↔ E. B. Tylor szerint az animizmus a korábbi). A vallás későbbi, személyes erőben hisz már. – A **vallás** a felsőbb hatalmak megnyerése és kibékítése. Két része van: hit és szertartás. Sok korszakban összekeveredik a mágiával, párhuzamosan gyakorolják őket. – J. G. Frazer szerint a mágia és a vallás időben elhatárolható egymástól. Mivel ő evolucionista, úgy véli, a mágia megelőzi a vallást. Szerinte a tabu (tiltás) is előbb volt, mint a vallás, mert mágián alapszik.

A tabuk

- A mágiának két formája van: a **pozitív mágia** (valamilyen cél elérése érdekében) és a **negatív mágia** (tiltások, tabuk). A **tabu** az a szabály, amit a közösség kötelezővé tesz önmaga számára a legfontosabb javak (élelem, anyagi javak, nők) felhasználásának ellenőrzése céljából.

- Néhány példa a magyar hiedelemvilágból: a vérfertőzés bűn, és mint ilyen büntetést érdemel; az ünnepnapokon tilos dolgozni, táncolni (pl. a kővé válás mondái; a táncoló ünnepprontók kővé válnak, elpusztulnak); az állapotos asszonyok tabui, állatokra vonatkozó tabunevek: a medve, a farkas, a szarvas azért kapta a nevét, mert „valódi” nevét nem volt szabad kimondani stb.

A totemizmus

- Az állatokra, növényekre, tárgyakra vonatkozó tilalmak képezik a totemizmus alapját. A totemizmus lényege, hogy egy közösség (egyén, nemzetség törzs) valamely állatfajjal (ritkábban növényvel vagy tárggyal) hozza magát kapcsolatba. Leggyakoribb formája az állatostól való származtatás. A totemállat húsának fogyasztása legtöbb népnél tilos (tabu), más népeknél viszont éppen ajánlatos, különösen ünnepi alkalmakkor. Egy másik rendszerben az az állat képez tabut a leszármazottak számára, amivé az elhunyt reinkarnálódik.

- Léteznek törzsi, nemi, egyéni totemek.

- Claude Lévi-Strauss szerint (*Le totémisme aujourd'hui*. Paris, 1962) a totemizmusnak a társadalmak megszervezésében volt fontos szerepe (pl. az egy totemcsoportba tartozók házassági tilalma, örökbefogadás, élelemelosztás).

- A totemizmust a szibériai rokonnépek is ismerik, és középkori krónikáink alapján úgy tűnik, hogy a pogány magyarok is ismerték. Anonymus szerint Emesének álmában héja jelent meg, és teherbe ejtette (turulmonda).

- A totemizmus **kutatói:**

* **J. G. Frazer:** – Újra és újra módosít a totemizmusról kialakított álláspontján, nézeteinek végső formáját a *Totemism and Exogamy* [Totemizmus és exogámia] (1910) című, négy kötetes könyvében fejti ki. – Értelmezésében totem az a tárgy, ami iránt a „vadember” kultikus tiszteletet tanúsít, mert különleges kapcsolatot tételez fel a tárgy és saját személye között. – A totemek típusai: 1. törzsi, 2. nemi, 3. egyéni. – A totemállatok rendszerint tabu alatt állottak, nem vadásztak rájuk.

* **William Robertson Smith** *Lectures on the Religion of Semites* [Előadások a sémi népek vallásáról] (1889) című munkájában a totemek más fajta csoportosításával próbálkozik: 1. törzsek állatnevei, 2. természeti jelenségek (csillagok, kövek stb.) kultusza, 3. ételek fogyasztásának tilalma, 4. állatok képei harci zászlókon. – Szerinte kezdetben a totemállat volt az áldozat, azért ették meg. Az istenség vérének és testének elfogyasztása az istenséggel való egyesülést jelentette, tehát társadalmi jelentése a szövetség megpecsételése volt. Eszerint az áldozat nem engesztelő felajánlás, hanem benne a hívők és az Isten közössége nyilvánul meg.

* **Émile Durkheim:** *Les formes élémentaires de la vie religieuse. Le système totémique en Australie* (1912). Magyarul: *A vallási élet elemi formái. A totemisztikus rendszer Ausztráliában*. Budapest, L'Harmattan, 2003.) – E. B. Tylor és J. G. Frazer ellenében, akik azt állították, hogy az emberi gondolat kezdete az animizmus, illetve a mágia volt, É. Durkheim a totemizmusban látja a kezdetet: a totemizmus magának a vallásnak az első formája. – Még a család eredete is a totemizmusban van. A totemizmus bármiféle eszményi tárgy, közösségi embléma. A rokonságot is valamiféle misztikus elv határozza meg, aminek csak egyik megjelenési formája a vérrokonság, a leszármazás. (Lásd: Cocchiara, 183.)

2. A mitikus gondolkodás szinkretikus jellege

- A mitopoétikus korban a társadalmi tudatformák – mindennapi megismerés, vallás, művészet, filozófia – nincsenek elkülönülve (*szinkretizmus*). (Vö. Gombrich 23–34.)

- **Lucien Lévy-Bruhl** (1857–1939) több könyvben fejti ki azt a sokat vitatott nézetét, miszerint a természeti embert a *prelogikus* és *misztikus* gondolkodás („vad gondolkodás”) jellemzi, ami *kollektív* jellegű, közös gondolkodás eredményeképpen alakul ki a mitikus világkép. (Egyik legfontosabb könyve: *La mentalité primitive*. Paris, 1922) – Szerinte a „primitív” gondolkodás gyökeresen eltér a logikus gondolkodástól. Ezzel szemben az angol antropológiai iskola és a funkcionalizmus (Bronisław Malinowski, E. E. Evans Pritchard, Clifford Geertz) a

gondolkodás azonosságát vallja. Lévy-Bruhl viszont úgy véli, hogy a primitív gondolkodás nem ismeri az olyan racionális fogalmakat mint az okság, az elvont tér és idő, a szükségszerűség, a véletlen stb. Az ember szerinte a misztikus körülményeknek veti alá magát (*participation mystique*): a mítoszokban az álom és valóság, a fizikai és lelki világ, a külső és a belső, az egyén és a közösség összefonódik, minden egyformán létezik. (Voigt, 121.)

3. A mitikus világkép diffúz jellege

- A mitikus gondolkodásmód nem elvont jellegű, az absztrakt fogalomalkotás a mitopoétikus korban fejletlen. A mitikus szemlélet **diffúz jellegű**: nincs különbség szubjektum és objektum, anyagi és szellemi, emberi és nem emberi, földi és égi között (pl. tárgy és jel, dolog és szó, lény és neve azonos). A láthatatlan világ is valóságosan létező: A természetfeletti is (csak?) természet. A földrajzi ismert tér bármikor átválthat a mitologikus (vallási) térbe és fordítva. Például az istenek világa hol a földön, hol az égben van, de a mitikus lények a földön is megjelenhetnek (például a szellemeknek vannak kedvelt megjelenési helyeik és időpontjaik).

- A mítoszok **tér- és időképzetei** ugyancsak diffúz jellegűek.

- A mitológiákban **a tér és az idő nem semleges kategóriák**, érzelmi-értéki tartalommal telítődnek. Nem függetlenül az őket kitöltő tárgyaktól, tehát nem egyneműek. (ellentétben a homogén matematikai térrel és idővel) – A lineáris idő nem létezik, a mitopoétikus kor ideje **ciklikus**: csak a cselekvések egymásutánosságát érzékelték, de a lineáris időképzet nem volt domináns: alá volt rendelve az életjelenségek ciklikus felfogásának. Csak a természet ciklikus körforgását érzékelték, a fejlődés képzete nem született még meg. Nem a változás, hanem az ismétlődés volt a tudat és a magatartás meghatározó momentuma. A ciklikus (örökkévaló) időbe épül be a gyakorlati élet lineáris ideje.

- A múlt állandóan életre kel, visszatér (pl. a rítusokban, a hiedelmekben, a természetfölötti lények megjelenésében stb.) ezért a múlt a jelen valóságos részévé válik. Így a jelen elveszíti önmagában való értékét, másfelől mélyebb, maradandóbb tartalmat nyer azáltal, hogy közvetlen kölcsönviszonyban áll a mitikus múlttal, mely nem csupán betelt idő, de egyben örökkévaló és örökkön tartó is. Ily módon az életből hiányzik a véletlenszerűség és az idő elfutása; az élet az örökkévalóság része, s ezáltal magasabb értelmet nyer. (Gurevics, 84–85.) Az idő statikus: pl. a hősök nem öregsznek (vö. *Kalevala*, görög mítoszok stb.), egyidőben jelennek meg más-más korok emberei (például Dante *Isteni színjátéka* az emberi nem egész történetét szinkrón metszetben adja: a jelen–múlt–jövő a mában adott, az idő áll.), álom és ébrenlét állandóan átjátszik egymásba (lásd: *Gilgames*, jóslatok, turulmonda stb.)

- A világi, köznapi időt át- meg átszövik a szakrális ünnepi idő mozzanatai. Van megkülönböztetett kiemelt idő: ez a szakrális, ünnepi idő, de ebben feloldódik a profán idő. Az idő tehát nem közömbös az emberi cselekedetek szempontjából. A **szakrális idő** a szent előidőre való emlékezés a szokásokban, rítusokban. Csak a szakrális idő rendelkezik igazi realitással. (A középkorban a ciklikus időfelfogást a finalista váltotta fel. Szent Ágoston elveti a ciklikus időszemléletet: a világ a teremtéstől a vége fele halad, míg az utolsó ítélet után beleolvad az örökkévalóságba. A kereszténység az időt az *Ószövetség* szellemében eszkatologikus folyamatként fogja fel. A történelem a Messiás eljövetelére való feszült várakozássá válik. A középkorban az idő a múlttól terhes, a világ öregszik és hanyatlik.)

- Ugyanígy van **szent és profán tér**. A szakrális tér a központban van, a perifériák fele haladva a szakralitás foka csökken. (Eliade) A világ közepe: **axis mundi**. (Ennek konkrét

realizációi: templom, világfa) A kozmikus tér felosztása: 1. a világtér kultivált, megművelt része („a bekerített közép”) 2. a világ megműveletlen, kaotikusnak maradt része (a külső ismeretlen, rettegett világ) (Vö.: *Kalevala*, *Gilgames* stb.) Ugyanez a képzet a középkorban tovább élt: A keresztény világ határain túl a tér elveszítette pozitív tulajdonságait, ott künn a barbárok pusztái és rengetegei kezdődtek, amelyekre az isteni és emberi rend nem volt érvényes.

- Az **antropomorfizmus** és **zoomorfizmus** ugyancsak a diffúz jelleg megnyilvánulásaként fogható fel.

- Lévén, hogy a mítoszok a természetet egységben fogják fel (diffúz jelleg), a természetet is antropomorfizálják. Ezt nevezzük a mítoszok **antropomorfizmusának**. A szervetlen világot maga a nyelv is antropomorfizálja: asztalláb, hegygerinc stb. A természeti jelenségek a mítoszokban célirányosan működhetnek, életre képesek, szenvedélyeik vannak, fizikai alakot ölthetnek, elpusztulhatnak stb. A kozmoszt is zoo- vagy antropomorf kategóriákban ragadják meg, azonosítják a mikro- és makrokozmoszt: a kozmosz gyakran egy kozmikus felnagyított emberi test (pl. valamely istenség, jávorszarvastehén testrészeiből, teknősbéka páncéljából stb. keletkezik; hal, cet, bálna tarja stb.) Vagyis a mítoszokban hiányzik az emberi test és a külső világ világos szembenállása. Az ember nem tud különbséget tenni önmaga és a természet között – ez nyilvánul meg a totemizmusban, de az animizmusban is.

- A mítoszok antropomorfizmusának és diffúz jellegének egy másik megnyilvánulása a mitikus átváltozás (**metamorfózis**) természetessége (pl. a hős nappal állat, éjjel ember; Huwawa, Enkidu a *Gilgames*ben).

4. Szimbolikus jelleg a mítoszokban

- A diffúz jellegből következik az is, hogy a konkrét tárgyi képzetek képesek jelszerűvé, szimbolikus jellegűvé válni. Ez a mítoszok **szimbolizmusa**.

- Néhány példa:

a) A térképek szimbolikus jellegűek: a lent és a fent értékminőséget fejeznek ki; az égtájaknak jelentései vannak stb.

b) A rész szimbolizálhatja az egészet (**partitív meghatározások**). Például a varázscselekményekben elég a megrontani kívánt személy ruhadarabját, hajszálát, lábnyomát stb. megszerezni.

- A művészet a vallással és a mítosszal kapcsolódik össze: az első képek vallásos szimbólumok.

- A mitikus képek értelmezése bizonytalan: pl. nem lehet eldönteni, hogy a képek (gör. „eikon”, lat. „imago” és „figura”) csak ábrázolnak-e vagy meg is testesítik az illető fogalmat. Ez a történeti folyamat végül is a helyettesítéstől a megjelenítés felé tartott. → „Ahogy a mítoszt etimológiai magyarázatokkal látták el, amikor magától értetődöttsége megszűnt, úgy a képet allegorikusan kezdték értelmezni abban a pillanatban, ahogy evidencia-jellegét elveszítette... Amint a filozófiai gondolkodás öntudatra ébredt, az allegorikus magyarázatokkal ellátott mitikus ábrázolások megjelentek az ikonográfiai és irodalmi kritikában.” (Hinks) (Jan Białostocki: *Ikonográfia*. In: Pál József (szerk.): *Az ikonológia elmélete*. Ikonológia és műértelmezés 1. Szeged. 1997. 228.)

5. A mítoszok dualista szemlélete

- A mitológiai szimbólumok hasznos vagy káros, pozitív vagy negatív dolgokat jelölhetnek. Az egész mitikus világmodell szemantikája 20–25 pár ellentétes ismérvvel leírható. Ez a mítoszok **dualizmusa**: a mítoszok a világot **bináris oppozíciókkal** írják le. Ezek lehetnek: térbeliek (fent–lent, ég–föld–alvilág, jobb–bal, kelet–nyugat, észak–dél), időbeliek (nappal–éjszaka, tavasz–ősz, nyár–tél), társadalmi jellegűek (férfi–nő, öreg–fiatal, ősök–utódok, saját–idegen, közeli–távoli, főtt–nyers), általánosabb érvényűek (szakrális–világi, kozmoszhoz tartozó–káoszhoz tartozó). Sokak szerint a dualisztikus szemlélet gyökere az emberi pszichikum sajátosságában, a gyermeklélektanban rejlik, ti. abban, hogy ez a legegyszerűbb érzékelési mód. A dualisztikus mítoszokban mindig a mitológiai lényeg kerül konfliktusba, de a szembenálló princípiumok között mindig egyensúly van.

- A világerzékelés dualista szemléletén alapul **a strukturalista módszer** a nyelvészetben (**Ferdinand de Saussure**) és az etnológiában (**Claude Lévi-Strauss**). A szemlélet lényege, hogy a kulturális jelentéseket, amelyek alapjára struktúrák megszerkeszthetők, mindig a szembenállások hozzák létre.

Claude Lévi-Strauss (1908–2009) fontosabb művei:

1949 *Les structures élémentaires de la parenté*. Paris [A rokonság elemi struktúrái]

1955 *Tristes Tropiques*. Paris (Magyarul: *Szomorú trópusok*. Bp., Európa Könyvkiadó, 1979.)

1958 *Anthropologie structurale*. Paris (Magyarul: *Strukturális antropológia*. Budapest, Osiris Kiadó, 2001.)

1962 *La pensée sauvage* [A vad gondolkodás]

1964–1971 *Mythologiques* (A sorozat négy műve: *Le cru et le cuit* [A nyers és a főtt], 1964.; *Du miel aux cendres* [A méztől a hamuig], 1967.; *L'origine des manières de table* [Az étkezési szokások eredete], 1968.; *L'homme nu*. [A meztelen ember], 1971.)

1971 A struktúra fogalma az etnológiában. In: Ferge Zsuzsa (szerk.): *Francia szociológia*. Budapest, 261–276.